

XVIII

a m ž i a u s
studijos

1

LIETUVOS

Didžioji Kunigaikštystė:
tarp tradicijų ir naujovių

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

XVIII
a m ž i a u s
studijos

1

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė:
tarp tradicijų ir naujovių

Sudarytoja
RAMUNĖ ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

LII
LEIDYKLA

Vilnius
2014

Redaktorių kolegija

Dr. Lina BALAIŠYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Prof. dr. Richard BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI

Europos koledžas Natoline (Lenkija), Londono universiteto koledžas

Dr. Liudas GLEMŽA

Vytauto Didžiojo universitetas

Doc. dr. Robertas JURGAITIS

Lietuvos edukologijos universitetas

Dr. Andrej MACUK

Baltarusijos mokslų akademijos Baltarusijos istorijos institutas

Dr. Gintautas SLIESORIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Adam STANKEVIČ (sekretorius)

Lietuvos istorijos institutas

Doc. dr. Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ (pirmininkė)

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Asta VASKELIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Prof. habil. dr. Andrzej B. ZAKRZEWSKI

Varšuvos universitetas

Recenzantai

Dr. Aistė PALIUŠYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Dr. Agnius URBANAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Redakcinės kolegijos adresas

Lietuvos istorijos institutas

Kražių g. 5, 01108 Vilnius, Lietuva

El. paštas: rstukiene@mail.lt, stukiene@istorija.lt

Knygos leidybą pagal „Nacionalinę lituanistikos plėtros 2009–2015 metų programą“ finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. LIT-8-47).

© Lietuvos istorijos institutas, 2014

ISBN 978-9955-847-86-1

ISSN 2351-6968

ANTROSIOS BAUDŽIAVOS LAIDOS TERMINO TAKYMO VIDURIO RYTŲ EUROPOS ISTORIJOJE PROBLEMA: LIETUVOS ŪKIO ATVEJIS

DARIUS ŽIEMELIS

Anotacija. XVI–XIX a. (iki 1861 m.) Lietuvos ekonominės organizacijos tyrimuose *antrosios baudžiatvokos laidos* terminas nėra taikomas. Tačiau garsiausio ir įtakingiausio Jungtinių Amerikos Valstijų lyginamosios istorinės sociologijos atstovo Immanuelio Wallersteino neomarksistinė kapitalistinės pasaulinės sistemos (KPS) teorija siūlo į antrosios baudžiatvokos laidos reiškinį žvelgti iš išorinės priežastis pabrėžiančios pasaulinės perspektyvos ir jį laikyti periferinio kapitalizmo Vidurio Rytų Europoje apraiška. Jo pagrindiniame veikalė *Modernioji pasaulio sistema* XVI–XVIII a. Lenkijos ir Lietuvos socialinė-ekonominė santvarka traktuojama kaip tuometinės KPS periferija. Šio straipsnio tikslas – naudojant lyginamosios istorinės sociologijos prieigą atsakyti į klausimą, ar terminas *antroji baudžiatvokos laida* yra taikytinas (ir jei taip, kada) 1557–1861 m. Lietuvos ekonominiam organizavimui nusakyti. Straipsnyje atskleidžiama, jog, žvelgiant į Lietuvos ekonominę raidą 1557–1861 m. per KPS teorijos esminio komponento – periferinio kapitalizmo koncepcijos – prizmę, antrosios baudžiatvokos laidos bruožai ryškiausiai matomi Lietuvoje ne XVI–XVIII a. (kaip teigė I. Wallersteinas), o XVIII a. antrojoje pusėje – 1861 m.

Reikšminiai žodžiai: XVI–XIX a. Lietuvos socialinė-ekonominė raida, *antroji baudžiatvokos laida*, periferinio kapitalizmo koncepcija, palivarkinis ūkis.

Įvadas

Antrosios baudžiatvokos laidos terminą XIX a. pabaigoje pirmasis pavartojo Friedrichas Engelsas, juo apibūdindamas lažiniu palivarkiniu ūkiu pagrįstus agrarinius santykius, kurie susiklostė ir įsitvirtino XV a. pabaigoje – XVII a. teritorijose į rytus nuo Elbės¹. Vėliau terminas visuotinai įsitvirtino marksistinėje istoriografijoje aiškiant XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos socialinę-ekonominę raidą². Kalbant apie *antrosios baudžiatvokos laidos* genezę istoriografijoje būtina pabrėžti šio termino prob-

- 1 Žr. 1882 m. gruodžio 15–16 d. Friedrichas Engelsas – Karlui Marksui, in: Friedrichas Engelsas, *Valstiečių karas Vokietijoje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962, p. 148–150.
- 2 Plačiau istoriografija šiuo aspektu aptarta: И. И. Костюшко, К. Маркс и Ф. Энгельс об аграрном развитии Восточной Европы, *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1970 г.*, Рига, 1977, p. 5–13; Alfredas Bumblauskas, Kur buvo Lietuva feodalizmo epochoje? in: Europa 1988: Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio almanachas, sudarė Romualdas Ozolas, Vilnius: Mintis, 1988, p. 164–166.

lemiškumą. Ginčijamasi, kaip suprasti procesą, vykusį nuo XV a. pabaigos Vidurio Rytų Europoje: ar kaip naują valstiečių įbūdžiavinimą po tam tikros baudžiavinių santykių raidos pertraukos, ar kaip aukštesnę nepertraukiamą įbūdžiavinimo proceso pakopą?³ F. Engelso teigimu, tai buvo valstiečių įbūdžiavinimas po tam tikros (susilpnėjimo XIII ir XIV a.) pertraukos. Jis atsinaujino XVI a. viduryje antruoju leidimu ir juridškai įteisino baudžiavinius santykius teritorijose į rytus nuo Elbės⁴. Sovietinio laikotarpio Europos Viduramžių istorikas Sergejus Skazkinas nurodė, kad šiuo atveju kalbama ne apie antrąjį įbūdžiavinimą, o kaip tik apie antrąją jo laidą, t. y. valstiečių įbūdžiavinimo proceso, prasidėjusio Europoje jau ankstyvaisiais Viduramžiais, tąsą⁵. Tokiu būdu tradicinėje marksistinėje istoriografijoje (ir ne vien joje) *antrosios baudžiavos laidos* terminu buvo įvardijamas XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europoje (kartu ir Abiejų Tautų Respublikoje) vykęs refeodalizacijos procesas. Pagal šią sampratą būtent vidinės priežastys (kaimo ir dvaro santykiai) lėmė XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos socialinę-ekonominę santvarką bei politinę raidą⁶. Tačiau nuo XX a. antrosios pusės tradicinėje marksistinėje istoriografijoje įsigalėjo naujais tyrimais pagrįsta nuomonė, kad terminas *antroji baudžiavos laida* nevartotinas kai kurių kraštų, pirmiausia Lenkijos ir Lietuvos, XV–XVIII a. agrariniams santykiams apibūdinti. Šio požiūrio šalininkų (Juozo Jurginio⁷, Wojciecho Hejnoszo⁸,

3 Žr., pvz.: Benedykt Zientara, *Z zagadaniem tzw. „wtórnego poddaństwa“ w Europie Środkowej*, in: *Przegląd Historyczny*, 1956, t. 47, sąs. 1, p. 3–47; Władysław Rusiński, *Drogi rozwoju folwarku pańszczyźnianego*, in: *Przegląd Historyczny*, 1956, t. 47, sąs. 4, p. 617–655; Сергей Данилович Сказкин, *Основные проблемы так называемого второго издания крепостничества в Средней и Восточной Европе*, *Вопросы истории*, 1958, Nr. 2, p. 96–119.

4 1882 m. gruodžio 16 d. F. Engelsas – K. Marksui, in: Friedrichas Engelsas, *op. cit.*, p. 149–150.

5 S. Skazkino teigimu, Vakarų Europoje ankstyvųjų Viduramžių pabaigoje, plėtojantis prekiniams piniginiams santykiams, valstiečių priklausomybė susilpnėjo, o vėliau, klostantis kapitalistiniams santykiams, pamažu išnyko. Vidurio Rytų Europoje vyko priešingi procesai – po susilpnėjimo kilo nauja feodalinės reakcijos banga, lėmusi baudžiavinės valstiečių priklausomybės ir išnaudojimo sustiprėjimą, žr. Сергей Данилович Сказкин, *Основные проблемы так называемого второго издания крепостничества в Средней и Восточной Европе*, p. 104; Idem, *К вопросу о генезисе капитализма в сельском хозяйстве Западной Европы*, in: *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г.*, Москва, 1961, p. 28–29.

6 Plačiau apie antrosios baudžiavos laidos genezės sampratą tradicinėje marksistinėje ir nemark-sistinėje istoriografijoje žr. Darius Žiemelis, *Lietuva Vidurio ir Rytų Europoje XVI–XVIII am-žiuje: „feodalinė reakcija“ ar periferinis kapitalizmas?* in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, t. 18, p. 55–60.

7 Žr. Juozas Jurginis, *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962.

8 Žr. Wojciech Hejnosz, *Zagadanie tzw. wtórnego poddaństwa chłopow w Polsce feudalnej: Uwagi krytyczne*, in: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne: Prawo*, 1966, Nr. 6, sąs. 19, p. 57–61.

Z. Janelio⁹, Arcadius Kahano¹⁰, Johanneso Nichtweisso¹¹, Jerzy Topolskio¹², Jūratės Kiaupienės¹³) manymu, čia vyko vientisas valstiečių įbūdžiavinimo procesas, kurio klestėjimas chronologiškai sutapo su naujos feodalinės reakcijos tipiškuose antrosios baudžiatvijos laidos kraštuose apogėjumi. Šie tyrėjai išskiria Vidurio Europos arealo vakarinį pakraštį, pirmiausia Rytų Vokietijos teritoriją, kur iš tiesų galima kalbėti apie antrąjį baudžiavinių santykių sustiprėjimo etapą XV–XVII a. ir vadinti šį procesą antrąja baudžiavios laida¹⁴, o visą likusį arealą (kur baudžiavios įsigalėjimas buvo pirminis) – natūralia feodalinių santykių raidos tąsa. Susiklosčius tokiai sampratai, kai norima įvardyti XVI–XVIII a. Lietuvos socialinę-ekonominę santvarką, terminas *antroji baudžiavios laida* netaikomas. *Antrosios baudžiavios laidos* termino vartojimo diskusijoje išskirtina ir trečioji samprata. Tai garsiausio ir įtakingiausio Jungtinių Amerikos Valstijų lyginamosios istorinės sociologijos atstovo I. Wallersteino neomarksinė kapitalistinės pasaulinės sistemos (KPS) teorija¹⁵, kuri siūlo į antrosios baudžiavios laidos reiškinių žvelgti iš išorinės priežastis pabrėžiančios pasaulinės perspektyvos

- 9 Žr. З. К. Янель, О некоторых вопросах второго издания крепостного права и социально-экономического развития барщинного поместья в России, in: *Исторические записки*, 1965, t. 78, p. 150–180.
- 10 Žr. Arcadius Kahan, Notes on Serfdom in Western and Eastern Europe, in: *The Journal of Economic History*, 1973, t. 33, Nr. 1, p. 86–99.
- 11 Žr. Johannes Nichtweiss, The Second Serfdom and the So-Called „Prussian Way“: The Development of Capitalism in Eastern German Agricultural Institutions, in: *Review (Fernand Braudel Center)*, 1979, t. 3, Nr. 1, p. 99–140.
- 12 Žr. Jerzy Topolski, Continuity and Discontinuity in the Development of the Feodal System in Eastern Europe (X th to XVII th Centuries), in: *Journal of European Economic History*, 1981, t. 10, Nr. 2, p. 373–400; Idem, The Manorial Serf-Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, in: *Agricultural History*, 1974, t. 48, Nr. 3, p. 341–352.
- 13 Žr. Jūratė Kiaupienė, *Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI–XVIII a.*, Vilnius: Mokslas, 1988.
- 14 Beje, praėjusio amžiaus paskutiniaisiais dešimtmečiais terminas *antroji baudžiavios laida* (griežtąja prasme) taip pat nebetaikomas įvardijant Vokietijos žemių į rytus nuo Elbės socialinę-ekonominę raidą, pirmiausia žr.: Edgar Melton, Gutsherrschaft in East Elbian Germany and Livonia, 1500–1800: A Critique of the Model, in: *Central European History*, 1988, t. 21, Nr. 4, p. 315–349; Idem, Population Structure, the Market Economy, and the Transformation of *Gutsherrschaft* in East Central Europe, 1650–1800: The Cases of Brandenburg and Bohemia, in: *German History*, 1998, t. 16, Nr. 3, p. 297–327; Idem, The Decline of Prussian *Gutsherrschaft* and the Rise of the Junker as Rural Patron, 1750–1806, in: *German History*, 1994, t. 12, Nr. 3, p. 334–350.
- 15 KPS teorija sukurta oponuojant eurocentrizmui, tikinčiam nesibaigiančia (tiesine) europietiškos civilizacijos pažanga ir nuvertinančiam kitas (neeuropines) kultūras, plačiau žr. William G. Martin, The World-Systems Perspective in Perspective: Assessing the Attempt to Move beyond Nineteenth-Century Eurocentric Conceptions, in: *Review (Fernand Braudel Center)*, 1994, t. 17, Nr. 2, p. 145–185. I. Wallersteino populiarumo ir įtakos Vakarų socialiniuose moksluose viršūnė – praėjusio amžiaus 8-ojo dešimtmečio antroji – 9-ojo dešimtmečio pirmoji pusė. Svarbus šaltinis susipažįstant su I. Wallersteino mąstymo sklaida yra jo straipsnių rinktinė, žr. Immanuel Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, New York: The New York Press, 2000. Nors ir pavėluota pažintis su KPS teorija lietuvių socialinei-ekonominei istorijai galėtų suteikti naujų kokybinių impulsų ir išryškinti šios istorijos aspektus, kurie prieš tai negalėjo būti pastebėti ir artikuliuoti.

ir jį laikyti periferinio kapitalizmo Vidurio Rytų Europoje apraška. I. Wallersteino pagrindinio veikalas *Modernioji pasaulio sistema* pirmame tome¹⁶, kuriame aptariamas KPS atsiradimas XVI a. bei jos ankstyvoji raida, XVI–XVIII a. Lenkijos ir Lietuvos socialinė-ekonominė santvarka traktuojama (kartu su Amerika) kaip tuometinės KPS periferija¹⁷. Šio straipsnio tikslas ir yra naudojant lyginamosios istorinės sociologijos priegą¹⁸ atskleisti, kad terminas *antroji baudžiatvosa laida* labiausiai taikytinas nusakant XVIII a. antrosios pusės – 1861 m. Lietuvos ekonominę raidą.

Straipsnį sudaro dvi dalys ir išvados. Pirmoje straipsnio dalyje analizuojama, kaip I. Wallersteinas apibrėžia periferinio kapitalizmo koncepciją – esminį KPS teorijos komponentą. Antroje dalyje žvelgiama į Lietuvos ekonominę raidą 1557–1861 m. per KPS teorijos esminio komponento – periferinio kapitalizmo koncepcijos – prizmę. 1557–1861 m. laikotarpis – palivarkinio ūkio egzistavimo Lietuvoje etapas.

I. Periferinio kapitalizmo koncepcija KPS teorijoje

Kodėl būtent KPS teorija? Ankstesniame tyrime nustatėme, kad neomarksistinė I. Wallersteino ūkio raidos koncepcija (KPS teorija¹⁹), ją lyginant su nemarksistinėmis Karlo Bücherio, Maxo Weberio ir marksistinėmis Witoldo Kulos ūkio vystymosi

16 I. Wallersteino veikalas *Modernioji pasaulio sistema* laikytinas pasakojimu apie KPS istorijos raidą, tačiau jis nebaigtas – išleisti keturi tomai, aprėpiantys XVI–XX a. pirmąją pusę, Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, t. I: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press, 1974; Idem, *The Modern World-System*, t. II: *Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600–1750*, New York: Academic Press, 1980; Idem, *The Modern World-System*, t. III: *The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy*, New York: Academic Press, 1989; Idem, *The Modern World-System*, t. IV: *Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914*, Berkeley: University of California Press, 2011.

17 Idem, *The Modern World-System*, t. I.

18 Lyginamosios istorinės sociologijos priega jau gerus penketą dešimtmečių yra įsitvirtinusi kaip Vakarų istorijos mokslo subdisciplina, kurios pamatus paklojo R. Bendix, Ch. Tilly, I. Wallersteino ir T. Skocpol fundamentiniai darbai. Svarbiausias lyginamosios istorinės sociologijos priegos privalumas yra istorinio mąstymo horizonto praplėtimas regionine ir subkontinentine perspektyva, atsakančia į besikeičiančios socialinės, ekonominės ir geopolitinės realybės iššūkius, nauja savo regiono praeities interpretacija pasauliniame istorijos kontekste, plačiau žr. Zenonas Norkus, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p. 79–94. Lietuvoje šia priega pagrįsti istoriniai tyrinėjimai iki šiol tebėra išimtis, pirmiausia žr.: Idem, *Nepasiskelbusioji imperija: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu*, Vilnius: Aidai, 2009; Idem, *Du nepriklausomybės dvidešimtmečiai: kapitalizmas, klasės ir demokratija Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Aukso žuvis, 2014.

19 Svarbiausi KPS teorijos šaltiniai yra priklausomybės teorija, F. Braudelio istorijos teorija, K. Marxo kapitalizmo teorija ir marksistinė imperializmo teorijos. Dėl vyraujančios marksistinių šaltinių reikšmės KPS laikytina neomarksistinė teorija. Plačiau apie KPS teoriją žr. Darius Žiemelis, Immanuelio Wallersteino kapitalistinės pasaulio sistemos teorija, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2005, t. 16, p. 65–81; Stephen K. Sanderson, World-Systems Analysis after Thirty Years: Should it Rest in Peace? in: *International Journal of Comparative Sociology*, 2005, t. 46, Nr. 3, p. 179–213.

analizės idėjomis, turi šiuos pranašumus: 1) siekia aprėpti ne tik išsivysčiusių, bet ir nuo jų atsilikusių pasaulio šalių ekonominių organizavimą; 2) kapitalizmo analizėje vengia metodologinio nacionalizmo, siekdama metodologinio globalizmo²⁰.

KPS yra ekonominis pasaulis, pagrįstas kapitalistine gamyba ir pasauliniu darbo pasidalijimu tarp geoekonominių zonų, politiškai organizuotas suverenių, tarpusavyje dėl hegemonijos besivaržančių valstybių sistemos pavidalu²¹. Kapitalizmas, I. Wallersteino nuomone, negali egzistuoti, jei egzistuoja viena pasaulinė valstybė – tam būtina besivaržančių suverenių valstybių sistema. Pastaroji yra modernios epochos reiškinys. Nepriklausomos valstybės koegzistuoja greta, jų galima yra panaši, užkertanti kelią vienai valstybei tapti pakankamai stipria, kad galėtų užgrobti gretimas valstybes. Jos viena kitą kontroliuoja, kad kuri nors nesustiprėtų.

Esminis KPS teorijos bruožas yra diferenciacija į tris ekonomines zonas: branduolį (angl. *core*), periferiją (angl. *periphery*) ir pusiau periferiją (angl. *semi-periphery*) (pagal vaidmenį ištraukiant į hierarchinį tarptautinį darbo pasidalijimą)²². Į jas šalys skirstomos pagal tai, kokį vaidmenį šios atlieka ištraukdamos į pasaulinį darbo pasidalijimą. Branduolio zonai priskiriamas intensyvus kapitalo kaupimas, didelis darbo užmokestis, pažangiausios technologijos produkcija, mažesnis darbo išnaudojimas gaminant produkciją. Šios zonos valstybės pirmiausia itin stiprios ekonomiškai, gamina sudėtingus, tam tikru laiku pažangiausių technologijų reikalaujančius produktus. Šiose valstybėse intensyviausiai koncentruojasi kapitalas (kuris nuolat investuojamas į gamybą ir duoda didelį pelną), kuriamos ir pritaikomos naujos idėjos. Tokios valstybės politiškai stiprios, veiksmingai gina nacionalinius kapitalistinių klasių interesus²³. Periferinės zonos specializacija – žaliavų gamyba ir žemės ūkio produkcijos gamyba. Šios zonos šalys, dažniausiai pasižyminčios silpnu valstybingumu arba kolonijine, pusiau kolonijine priklausomybe, yra technologiškai atsilikusios, beveik neturi pramonės, jose negausus samdomųjų darbininkų sluoksnius. Jos tiekia žaliavas

20 Plačiau žr. Darius Žiemelis, Ūkio raidos koncepcijos XVI–XIX a. (iki 1861 m.) Lietuvos socialinės ekonominės istorijos tipologizavimo paieškose, in: *Lietuvos istorijos metraštis, 2012 metai* (d. 2), 2013, p. 61–72.

21 KPS raidos išeities tašku I. Wallersteino pateikiamame vaizdinyje laikoma Europa per „ilgąjį“ XVI amžių (1450–1640 m.). Iki XVI a. socialinis gyvenimas politiškai ir ekonomiškai buvo organizuojamas socialinių minisistemų ir pasaulinių imperijų ribose. Europos ekonominis pasaulis XVI a. tapo KPS raidos išeities tašku, nes jis buvo išimtis dėl besivaržančių valstybių sistemos išlikimo ir pasaulinės imperijos nesusiformavimo (XVI a. Habsburgų mėginimai jį paversti pasauline imperija buvo nesėkmingi). KPS iš pradžių apėmė tik Vakarų, Pietų ir Vidurio bei dalį Rytų Europos (jos tuometine rytine riba I. Wallersteinas laiko Abiejų Tautų Respublikos sieną su Rusija), taip pat Lotynų Ameriką, bet pastarosios įtaka šiai socialinei sistemai susiformuoti buvo šalutinė. Ši sistema tapo globali XIX a. antrojoje pusėje, o XX a. antrojoje pusėje į savo struktūras įtraukė visus planetos regionus. Išsamiau žr. Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, t. I, p. 67–129; Idem, *The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis*, in: *Comparative Studies in Society and History*, 1974, t. 16, p. 387–415.

22 Žr. Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, t. I, p. 100–103.

23 Žr. *Ibid.*, p. 349.

branduolio valstybėms ir vartoja branduolio pagamintą produkcijos perteklių. Politinė valdžia nacionalinę kapitalistų klasę palaiko mažiau, tačiau ypatingas dėmesys skiriamas stiprinti prievartos aparatą, padedantį palaikyti eksporto sektorių²⁴. Itin svarbu pažymėti, kad periferinio kapitalizmo šalims būdinga represyvi darbo jėgos kontrolė. Kitaip nei K. Marxas ir M. Weberis, kurie baudžiąvą, skolinę vergiją ir pan. klasifikavo kaip įvairias nekapitalistinių gamybinių santykių formas, I. Wallersteinas nedaro esminio skirtumo tarp teisiškai laisvų samdomų darbininkų (ekonominės prievartos, bado verčiamų, pajungtų savo darbdaviams) ir baudžiauninkų bei vergų padėties. Jo požiūriu, nustatant gamybinių santykių tarp tiesioginių gamintojų ir gamybos priemonių savininkų pobūdį, svarbūs yra ne santykiai atskirų gamybos vienetų viduje, bet gamybos paskirtis. Jeigu gaminama produkcija yra skirta parduoti bei eksportuoti, o gamybos orientaciją diktuoja pasaulinės rinkos kainos, tai ir žemvaldžio dvaras (palivarkas), kuriame pono lauką savo padargais apdirba baudžiauninkai, ir vergų darbą išnaudojanti medvilnės plantacija yra kapitalistinės įmonės. Kai šalis yra įtraukiama į tarptautinio darbo pasidalijimo sistemą, tai vergvaldiniai, feodaliniai ir kitokie nekapitalistiniai gamybos santykiai virsta kapitalistiniais. Ir ta šalis yra taip pat kapitalistinė, kaip ir kitos, įeinančios į KPS, tik jos kapitalizmas yra ypatingas – periferinis. Kaip jau minėjome, I. Wallersteino pagrindinio veikalo *Modernioji pasaulio sistema* pirmame tome, kuriame aptariamas KPS atsiradimas XVI a. ir jos ankstyvoji raida, XVI–XVIII a. Lenkijos ir Lietuvos socialinė-ekonominė santvarka traktuojama (kartu su Amerika) kaip tuometinės KPS periferija²⁵. Tad I. Wallersteino Abiejų Tautų Respublikos istorijos interpretacijoje visuma tų reiškinių, kurie tradicinėje marksistinėje istoriografijoje nusakomi *antrosios baudžiąvos laidos* terminu, įvardijami kaip periferinis kapitalizmas. Skirtumą atskleidžia ne vien terminų pavadinimai, bet ir šio reiškinio prielaidų aiškinimai. Tradicinės marksistinės istoriografijos požiūriu, Vidurio Rytų Europos antrąją baudžiąvos laidą lėmė vidinės ekonominės-socialinės priežastys, o KPS teorijoje – išorinės priežastys, t. y. įsitraukimas į pasaulinį darbo pasidalijimą periferijos statusu²⁶.

Pusiau periferinės zonos – tai savotiška branduolio ir periferijos zonų sintezė, kuriai būdinga vidutinio lygio technologijos pažanga, karinė galia bei pragyvenimo lygis²⁷. Šios zonos valstybių taikomų technologijų produktyvumas atsilieka nuo branduolio, tačiau periferijoje jų pramonės prekės gali konkuruoti su branduolio

24 Žr. *Ibid.*, t. II, p. 129–130.

25 Žr. *Ibid.*, t. I, p. 67–129.

26 Anot I. Wallersteino, grūdų auginimas ir jų eksportas į branduolio zonos valstybes Vidurio Rytų Europai lėmė periferijos statusą Europos ekonominiame pasaulyje. Periferinio kapitalizmo padariniai buvo baudžiąvos įsigalėjimas, stambių dvarų susikūrimas, miestų tinklo nykimas Vidurio Rytų Europoje. KPS kūrimosi pradžia skaudžiausiai palietė besikuriančius Vidurio Rytų Europos miestus. Jų raida buvo sustabdyta ankstyvojoje stadijoje dėl pasaulinėje rinkoje išaugusių grūdų paklausos, žr. *Ibid.*, p. 112–114.

27 *Ibid.*, p. 349.

prekėmis, nes yra gerokai pigesnės. Tad pusiau periferinės zonos valstybės, naudodamos periferijos tiekiamas žaliavas, gamina prastesnės kokybės gaminius arba pusfabrikačius, žemės ūkio produktus. Darbo jėga čia yra palyginti pigi ir kvalifikuota. Šios valstybės turi gana efektyvią administracinę sistemą; ji dažnai būna autoritarinė. Šios zonos valstybės dažniausiai būna nusilpusios buvusios branduolio valstybės arba valstybės, siekiančios branduolio valstybių statuso²⁸. Pusiau periferinės zonos valstybių vaidmuo pasaulinio darbo pasidalijimo procese – mažais kiekiais eksportuoti žaliavą į branduolio zonos valstybes, o produkciją – į periferines.

Trys geoekonominių zonų valstybių kategorijos KPS struktūroje būtinos, kadangi nė viena negalėtų egzistuoti be kitos. Šis kategorijų egzistavimas pagrįstas kova dėl realizavimo rinkų, žaliavų šaltinių, kolonizuoti tinkamų teritorijų monopolistinės kontrolės. Branduolio zonos valstybės, turėdamos gausius kapitalo išteklius, periferinėms valstybėms primeta neekvivalentiškus mainus, siekdamos išgauti pigių žaliavų. KPS išlieka stabili trijų valstybių kategorijų hierarchija, tačiau joje nuolat vyksta branduolio, periferijos ir pusiau periferijos zonų valstybių rotacija, nuolatinė kova dėl išteklių kontrolės²⁹.

KPS teorijos recipuotojai ir kritikai kaip svarbiausią KPS teorijos trūkumą nurodo pernelyg sureikšmintą tarptautinių mainų bei pasaulinės rinkos procesų reikšmę šalių vidaus socialinei-ekonominei raidai. Akcentuojant pasaulinį kontekstą, „nukenčia“ lokalinis kontekstas³⁰.

Taigi, KPS teorija yra vienu metu skirtingas struktūrinės padėtis (branduolio, pusiau periferijos ir periferijos) KPS užimančių šalių geopolitinės bei ekonominės sąveikos ir jų tipologinių skiriamųjų bruožų analizė. KPS koncepcijoje šalių ūkiai diferencijuojami pagal užimamą vietą hierarchinio tarptautinio darbo pasidalijimo procese. Tam tikros šalies ūkio pobūdis traktuojamas pagal jos vietą KPS, kurią parodo jos eksporto ir importo struktūra.

II. 1557–1861 m. Lietuvos ekonominė raida periferinio kapitalizmo koncepcijos požiūriu

Taigi periferinio kapitalizmo zonos šalims įsitraukiant į pasaulinį darbo pasidalijimą tenka žaliavų gavybos ir žemės ūkio produkcijos tiekimo branduolio zonos

28 *Ibid.*, p. 179.

29 Plačiau žr. Idem, *The Three Instance of Hegemony in the History of the Capitalist World-Economy*, in: Immanuel Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, New York: The New York Press, 2000, p. 253–263.

30 Pirmiausia žr.: Robert Brenner, *The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism*, in: *New Left Review*, 1977, Nr. 104, p. 25–92; Daniel Chirot, Thomas D. Hall, *World-System Theory*, in: *Annual Review of Sociology*, 1982, t. 8, p. 81–106. Plačiau apie KPS teorijos kritiką ir recepciją žr. Darius Žiemelis, Immanuelio Wallersteino kapitalistinės pasaulio sistemos teorija, p. 77–80.

valstybėms bei šios zonos valstybių pagamintos produkcijos pertekliaus vartojimo vaidmuo. Periferijos politinei organizacijai gali būti būdinga politiniu bei kariniu požiūriu silpnas valstybingumas arba kolonijinė ir pusiau kolonijinė priklausomybė. Galiausiai periferijos kapitalistinę klasę sudaro vergvaldžiai ir žemvaldžiai, kurių plantacijos ir palivarkai yra kapitalistinės įmonės, gaminančios produkciją parduoti bei eksportuoti. Kuriuos iš šių išvardytų periferinio kapitalizmo elementų galime įžvelgti 1557–1861 m. Lietuvos ekonominėje raidoje? Periferinio kapitalizmo elementų identifikavimas, kurie KPS traktuotini kaip *antrosios baudžiavos laidos* Vidurio Rytų Europoje apraiška (baudžiavos įsigalėjimas, stambių palivarkų susikūrimas, kurių gamybos paskirtis – grūdų auginimas ir jų eksportas į branduolio zonos valstybes, miestų tinklo nykimas), leistų atsakyti į klausimą, ar *antrosios baudžiavos laidos* terminas yra taikytinas (ir jei taip, kada) XVI–XIX a. Lietuvos socialinei-ekonominei santvarkai nusakyti.

Pradėti reikia nuo to, kad 1557–1861 m. Lietuvos ūkio raidoje lyginamosios istorinės ekonominės sociologijos požiūriu santykinai galime išskirti du ūkio raidos etapus: 1) nuo Valakų reformos (1557 m.) iki Apšvietos idėjų atėjimo į Lietuvą; 2) nuo XVIII a. antrosios pusės iki baudžiavos panaikinimo (1861 m.). Išskirti etapai skiriasi palivarkinio ūkio raidos intensyvumu.

Pirmajame ūkio raidos etape vyravo palivarkinė ūkio sistema, paremta feodaliniu gamybos būdu, orientuota į paprastosios prekinės produkcijos gamybą. Vis dėlto pirmenybė atodirbinei rentai buvo teikiama tik stambiuose dvarų ūkiuose, kurių gaminama produkcija buvo skirta rinkai³¹. Ankstesniame tyrime išsiaiškinome, jog K. Bücherio ir M. Weberio ūkio raidos tipologijose paprastoji prekinė gamyba priskiriama „miesto ūkio“ tipui, kurį jie tapatino su Vakarų Europos Viduramžių ūkiniu gyvenimu (XII–XV a.)³². KPS sampratoje Vidurio Rytų Europos agrarinė santvarka XVI–XVIII a. taip pat daug kuo panaši į XI–XV a. Vakarų Europos „feodalizmą“ marksistiniu požiūriu – turima omenyje agrarinė santvarka, o ne politinis „antstatas“. Tačiau vienareikšmiškai kalbėti apie iš esmės Viduramžių reiškinį – feodalizmą XVI–XIX a. pirmojoje pusėje Vidurio Rytų Europoje (taip pat ir Lietuvoje) negalime jau vien dėl to, kad nuo XVI a. suintensyvėjus ryšiams su besiplėtojančiais kapitalistiniais santykiais paremta Vakarų Europa jie turėjo įtakos jos tuometinei socialinei-ekonominei santvarkai. Pagal KPS koncepciją Lietuvoje nuo Valakų reformos atsiradęs prekinis palivarkinis (lažinis) ūkis, eksportuojantis žemės ūkio produkciją į KPS branduolio šalis, laikomas periferiniu kapitalizmu. Remiantis šia samprata, Lietuvos (ir Lenkijos) lažiniai palivarkai kvalifikuojami kaip tokios pačios periferinio kapitalizmo įmonės, kokios XVIII–XIX a. buvo Brazilijos, Amerikos Pietų valstijų vergvaldžių

31 Plačiau žr. Mečislovas Jučas, *Baudžiavos irimas Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1972, p. 14–16, 103–104.

32 Plačiau žr. Darius Žiemelis, *Ūkio raidos koncepcijos XVI–XIX a. (iki 1861 m.) Lietuvos socialinės ekonominės istorijos tipologizavimo paieškose*, p. 61–66.

kavos bei medvilnės plantacijos. Taigi, ar galime tiriamuoju laikotarpiu Lietuvoje egzistavusius palivarkinius ūkius kvalifikuoti kaip „grūdų fabrikus“ arba „žemės ūkio produkcijos fabrikus“, gaminančius (ypač užsienio) rinkai? Diachroninė lyginamoji XI–XV a. Vakarų Europos manoro ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (ypač Abiejų Tautų Respublikos) palivarko ūkio struktūrų ir raidos tendencijų analizė neleidžia XVI–XVIII a. Lenkijos ir Lietuvos palivarko ūkių, paveiktų Vakarų Europos besiplėtojančių kapitalistinių santykių, kvalifikuoti kaip tipiškų feodalinių ūkių (kuriais laikytini Viduramžių Vakarų Europos manoro ūkiai)³³. Vakarų Europos manoro sistema kaip ekonominis bei politinis vienetas (minivalstybė) buvo pagrįsta implicitine pono ir valstiečio mainų sutartimi, o Vidurio Rytų Europos palivarko sistema rėmėsi absoliučiu pono dominavimu valstiečių atžvilgiu. Palivarkas buvo tik ūkinis, o ne politinis vienetas (toks buvo pavietas kaip savivaldi bajorų teritorinė korporacija). XI–XV a. Vakarų Europos manoras ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos palivarko ūkis plėtojo paprastąją prekinę gamybą, tačiau skyrėsi jų gamybos orientacijos. Manoro ūkis, nesant kainų žirklių tarp manoro centrų ir prekybos uostų, buvo orientuotas pirmiausia į pono natūrinių poreikių tenkinimą. XVI–XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos palivarko ūkio gamybos paskirtis dėl kainų žirklių tarp vidaus ir užsienio rinkų (KPS įtaka) buvo paprastosios prekinės produkcijos gamyba, tačiau gautos lėšos buvo investuojamos ne siekiant maksimizuoti turimus išteklius, bet išplėsti socialinį elito vartojimą. Taigi „palivarkų savininkų ekonominėje elgsenoje pasigendame bruožų, kuriuos apibendrina kapitalo kaupimo sąvoka (nepaliaujamas pelno investavimas, technologškai atnaujinant gamybą)“³⁴. Visa tai neleidžia Lietuvos lažinių palivarkų laikyti kapitalistinėmis įmonėmis (KPS griežtąja prasme).

Pripažįstant KPS teorijos pernelyg sureikšmintą išorinės įtakos veiksnį Lietuvos socialinei-ekonominei raidai, vis dėlto reikia akcentuoti, kad tiriamuoju laikotarpiu Lietuvos eksporto struktūra, kuri KPS teorijos požiūriu labiausiai parodo šalies ūkio pobūdį bei vietą KPS, ryškiausiai atskleidžia Lietuvos ūkio periferinio kapitalizmo pobūdį. Kaip minėjome, pirmenybė atodirbinei rentai buvo teikiama tik stambiuose dvarų ūkiuose, kurių gaminama produkcija buvo skirta rinkai. Dėl šios priežasties iki XVIII a. antrosios pusės Lietuvos ūkio eksporto struktūroje nevyravo lažinių palivarkinių dvarų ūkių produktai (t. y. grūdai). Panašiai kaip Lenkija, Lietuva dėl palankios geografinės padėties (arti Rygos uostas) ir gamtinių sąlygų (Nemuno vandens kelias, didžiuliai miško bei žemės ūkiui vystyti dirbamos

33 Plačiau apie pirmą kartą istoriografijoje atliktą XI–XV a. Vakarų Europos manoro ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (ypač Abiejų Tautų Respublikos) palivarkinio ūkio struktūrų bei raidos tendencijų diachroninę lyginamąją analizę žr. Idem, XVI–XVIII amžiaus Abiejų Tautų Respublikos palivarko ūkis marksistiniu bei neoinstitutionalistiniu požiūriu, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2011, t. 27, p. 11–38.

34 Zenonas Norkus, Kapitalizmo raidos Lietuvoje bruožai ir etapai (iki 1940 m.) postmarksistiniu požiūriu, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, t. 29, p. 20.

žemės plotai) turėjo itin geras galimybes įsitraukti į tarptautinę prekybą, tiekiant plataus vartojimo prekes, ypač grūdus ir miško produkciją³⁵. Vis dėlto, lyginant su mažu Lenkijos (kuri yra viena svarbiausių grūdų tiekėjų užsienio rinkoms) įsitraukimu į tarptautinę prekybą³⁶, Lietuva buvo dar mažiau įsitraukusi į šią prekybą. To priežastis – lažinio palivarkinio ūkio negalėjimas pagaminti tokio kiekio (grūdų) produkcijos, kuris galėjo būti realizuotas tarptautinėje rinkoje. Tam įtakos turėjo mažas derlingumas, vėlyvas taisyklingos trilaukės sėjomainos įvedimas, karo ir nederliaus metai, o svarbiausia – lažinis palivarkinis ūkis iki XVIII a. antrosios pusės nebuvo pasiekęs maksimalių savo plėtros ribų atodirbinės rentos atžvilgiu. Lietuvos eksporto prekinėje struktūroje nuo XVI a. vidurio iki XVIII a. antrosios pusės pagrindinę vietą užėmė valstietiškos kilmės linininkystės produkcija³⁷. Iš Lietuvos taip pat tiekto kanapės ir jų sėklos, oda ir jos gaminiai, salyklas, potašas, miško medžiaga ir grūdai³⁸. Tai, kad Lietuvos eksporto prekinėje struktūroje vyravo žemės ūkio ir miško produkcija, lėmė ne tik tai, kad Lietuvos palivarkinis ūkis negamino produkcijos, turinčios aukštą pridėtinę vertę, bet ir tai, kad jai įtaką darė Vakarų Europos rinkos poreikiai. Tam tikrų aukštos kokybės lietuviškų linų rūšių reikėjo kai kurių Vakarų Europos šalių audinio pluošto gamybai, lietuviškos miško medžiagos paklausą lėmė augantys Vakarų laivininkystės pramonės poreikiai³⁹.

Antrasis ūkio raidos etapas (nuo XVIII a. antrosios pusės iki 1861 m.) – lažinio palivarkinio ūkio maksimalus plėtimasis didinant valstiečių atodirbinę rentą. Kaip ir kitose Vidurio Europos šalyse, Lietuvoje nuo XVII a. vidurio iki XVIII a. antrosios pusės dėl politinių ir demografinių krizių lažas buvo keičiamas činšu⁴⁰. Tačiau nuo XVIII a. antrosios pusės ryški paradoksali tendencija, kai vėl

35 Žr. Darius Žiemelis, Tipologiškai artimi Lietuvai ūkiai: Čekija, Lenkija, Vengrija ankstyvaisiais Naujaisiais laikais, in: *Lietuvos istorijos metraštis, 2013 metai* (d. 2), 2014, p. 87–116.

36 Plačiau žr. Antoni Mączak, Export of Grain and the Problem of Distribution of National Income in the Years 1550–1650, in: *Acta Poloniae Historica*, 1968, t. 18, p. 75–98; Idem, The Sound Toll Accounts and the Balance of English Sea Trade with the Baltic Zone, 1565–1646, in: *Studia Historiae Oeconomicae*, 1969, t. 3, p. 93–113; Idem, The Balance of Polish Sea Trade with the Wets, 1565–1646, in: *The Scandinavian Economic History Review*, 1970, t. 18, Nr. 2, p. 107–142; Idem, Agricultural and Livestock Production in Poland: Internal and Foreign Markets, *Journal of European Economic History*, 1972, t. 1, Nr. 3, p. 671–680; Darius Žiemelis, XVI–XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos užsienio prekybos struktūra bei mastas: Lenkijos atvejis, in: *Lituanistica*, t. 57, Nr. 1(83), 2011, p. 1–25.

37 Linų vyravimas Lietuvos eksporto prekinėje struktūroje – tai išskirtinis Lietuvos ūkio bruožas Vidurio Rytų Europos regiono kontekste, Idem, Tipologiškai artimi Lietuvai ūkiai: Čekija, Lenkija, Vengrija ankstyvaisiais Naujaisiais laikais, in: *op. cit.*

38 Plačiau žr. Idem, The Structure and Scope of the Foreign Trade of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th to 18th Centuries: The Case of the Grand Duchy of Lithuania, in: *Lithuanian History Studies*, 2013, t. 17, p. 91–123.

39 Žr., pvz., Lucian Ryszard Lewitter, Russia, Poland and the Baltic, 1697–1721, in: *The Historical Journal*, 1968, t. 11, Nr. 1, p. 29–30.

40 Žr. Darius Žiemelis, XVI–XVIII amžiaus Abiejų Tautų Respublikos palivarko ūkis marksistiniu bei neoinstitucionalistiniu požiūriu, p. 34–35. Lietuva XVII–XVIII a. patyrė dvi didžiules demografines krizes. XVII a. viduryje ji prarado apie 48 proc. gyventojų, XVIII a. pradžioje,

sugrįžtama prie palivarkinės (lažinės) ūkio sistemos ekstensyvinimo didinant atodirbinės rentos normas bei steigiant naujus palivarkus⁴¹. Istoriografijoje pažymima, jog XVIII a. antrosios pusės Lietuvoje palivarkinis (lažinis) ūkis visgi išlieka pelningiausia ūkininkavimo forma⁴². Tradicinėje marksistinėje istoriografijoje šis reiškinys įvardijamas kaip palivarkinio (lažinio) ūkio renesansas, kuris siejamas su Vakarų Europoje vėl susiklosčiusia Vidurio Rytų Europos grūdų ir kitų žemės ūkio produktų gamintojams palankia konjunkūra. Su šiuo palivarkinio (lažinio) ūkio renesansu prasideda pats sunkiausias baudžiavos laikotarpis Lietuvoje⁴³.

Lietuvoje XVIII a. antrojoje pusėje būta bandymų reformuoti palivarkinį ūkį remiantis fiziokratine ekonomine teorija⁴⁴. Klaustina, ar Apšvietos idėjos, teigiančios naują ūkininkavimo sistemą, pagrįstą eksperimentinio darbo metodika, įvairių patirčių klasifikacija bei naujai besiformuojančia darbo samprata, paveikė XVIII a. antrosios pusės – XIX a. antrosios pusės Lietuvos ūkio raidą? Tyrimai rodo, kad Apšvietos idėjų poveikis antrajame Lietuvos ūkio raidos etape davė (palyginti su Vakarų Europos šalių ūkiais) priešingą rezultatą – buvo intensyvinamas lažinis palivarkinis ūkis. Lietuvos didikai, aplankę daugelį Europos šalių ir susipažinę su pažangiais ūkio modeliais, XVIII a. antrojoje pusėje savo dvaruose tik imitavo vakarietiškus veiklos principus, t. y. į sustingusią palivarkinę (lažinę) ūkio sistemą bandė įterpti „plastiškus“ Apšvietos verslininkystės ir individualaus darbo principus. Vienas iš Lietuvos didikų, reprezentavusių minėtą ekonominio proceso plėtotę, buvo Antanas Tyzenhauzas, kuris „intensyvino“ karališkųjų ekonomijų ūkį naudodamas baudžiavinį darbą. Tokį „ūkio intensyvinimą“ Eligijus Raila apibrėžia taip: „lažinės-palivarkinės sistemos *reanimacija*, panaudojant dalinę Vakarų Europos technologiją ir naujausius ūkininkavimo metodus“⁴⁵. 1795 m. didžiajai etnografinės Lietuvos daliai patekus į Rusijos imperiją – baudžiavinę ūkio poli-

dar neatsigavusi po pirmosios krizės, vėl neteko 35 proc. gyventojų, žr. Zigmantas Kiaupa, Jūratė Kiaupienė, Albinas Kuncėvičius, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius: A. Varnas, 2000, p. 242.

41 Žr. Mečislovas Jučas, *op. cit.*, p. 103–104.

42 Žr., pvz., Liudas Truska, *Bažnytinė žemėvalda Lietuvoje feodalizmo epochoje (XVIII a. 2-oje – XIX a. 1-oje pusėje)*, Vilnius: Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos leidybinė redakcinė tarnyba, 1988, p. 21.

43 Beje, dauguma tyrinėtojų pažymi, kad apskritai iki XVIII a. pabaigos daugelyje Vidurio Rytų Europos šalių baudžiava buvo objektyvus veiksnys, lėmęs šalių ūkių raidą, žr., pvz., Stanislovas Pamerneckis, *Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė (statistinė analizė)*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2004, p. 119.

44 Lietuviškoji jos recepcija sietina su XVII–XVIII a. sandūroje Anglijos Norfolko grafystėje kilusia „naujosios žemdirbystės“ banga, kuri iš Prancūzijos kiek pavėlavusi pasiekė ir Lietuvą. E. Railos teigimu, šios teorijos recepciją skatino ne tiek Abiejų Tautų Respublikos elito išskirtinis požiūris į šį politinės ekonomijos minties produktą kaip vieną iš galimų europietiškosios kultūros variantų, kiek totalinė Prancūzijos kultūros invazija, atnešusi fiziokratinę mintį kaip integralų šios kultūros elementą. Plačiau ir išsamiau apie fiziokratizmo teorijos kilmę, raidą bei fiziokratizmo konfigūraciją Lietuvoje žr. Eligijus Raila, *Ignotus Ignotas: Vilniaus vyskupas Ignatas Jokūbas Masalskis*, Vilnius: Aidai, 2010, p. 117–144.

45 Eligijus Raila, *op. cit.*, p. 188.

tiką vykdančią KPS pusiau periferijos erdvę⁴⁶ – jos ūkis dėl politinių priežasčių bei uosto trūkumo taip pat buvo orientuotas ne į pramonę, o į žaliavų tiekimą imperijos centrams ir Vakarų rinkai, dėl ko jos ekonomikos agrarinis pobūdis dar labiau sustiprėjo. Rezultatas – iki 1861 m. lažinės palivarkinės sistemos plėtimasis didinančias valstiečių atodirbinę rentą pasiekė maksimalias plėtimosi ribas. Antai Stanislovas Pamerneckis, vienas iš nedaugelio taikiusių statistinį metodą Lietuvos ekonomikos būklei carinėje Rusijoje tirti, teigia, jog valstiečių prievolių didinimas nuo XVIII a. pabaigos iki XIX a. 3–4-ojo dešimtmečių pasiekė ekstremalias lažinės palivarkinės sistemos plėtimo formas. Šis tyrinėtojas linkęs kalbėti netgi apie feodalių baudžiavinių santykių apogėjų minimumu laikotarpiu, o ne apie baudžiavos irimą ir palivarko peraugimą į kapitalistinį ūkį (tradiciniu marksistiniu požiūriu) Lietuvoje, ką įrodinėjo M. Jučas⁴⁷. Anot S. Pamerneckio, „XVIII a. pabaigoje – XIX a. pirmojoje pusėje Lietuvoje vyravo ir stiprėjo paprastoji prekinė gamyba. Palivarkinės gamybos intensyvumo pagrindą sudarė beatodairiškas rentos normos didinimas, nulėmęs visos žemės ūkio gamybos sąstingį, kuris nieko bendra neturi su kokybiniais poslinkiais, t. y. kapitalizmo pradžia. Jo atsiradimas agrarinių santykių struktūroje sietinas su poreforminiu laikotarpiu [t. y. po baudžiavos panaikinimo 1861 m. – D. Ž.]“⁴⁸. Lažinio palivarkinio ūkio galutinį įsivyravimą liudija tai, jog, kitaip nei pirmajame (XVI a. vidury – XVIII a. antroji pusė) Lietuvos ūkio raidos etape, XVIII a. antrosios pusės – 1861 m. Lietuvos eksporto struktūroje dominuoja grūdai, kurie daugiausia auginti lažiniuose palivarkuose⁴⁹.

46 Rusijos vyriausybė visą laiką išlaikė šalies ekonomikos ryšių su KPS kontrolę, stengdamasi juos panaudoti savo imperinės ekspansijos tikslams, o tai lėmė dalinį, o ne subordinuojantį integracinį Rusijos ekonominio pasaulio įsitraukimą į KPS pobūdį. Rusijos ekonominės erdvės diferenciacijos geografiją paveikė abiejų procesų – Rusijos imperijos integracijos į KPS pusiau periferijos statusu ir jos ekonominės erdvės vidinės diferenciacijos – sąveika. Dėl jos sparčiausiai ekonomiškai vystėsi ne vien didieji imperijos metropoliniai megapoliai (Maskva ir Sankt Peterburgas), bet ir teritorijos, kurios politinės geografijos požiūriu buvo imperijos politinės periferijos (kolonijos). Be vadinamosios „Naujosios Rusijos“ žemių prie Juodosios jūros, čia priklausė ir Kuršo, Liflandijos ir Estlandijos gubernijos, kurių uostai (Ryga, Liepoja, Talinas) tapo imperijos „langais į Europą“, žr.: Zenonas Norkus, Kapitalizmo raidos Lietuvoje bruožai ir etapai (iki 1940 m.) postmarksistiniu požiūriu, p. 21–22; Darius Žiemelis, Ūkio raidos koncepcijos XVI–XIX a. (iki 1861 m.) Lietuvos socialinės ekonominės istorijos tipologizavimo paieškose, p. 76–77.

47 M. Jučo teigimu, nuo XVIII a. antrosios pusės pastebimas palivarkų plotų plėtimasis, atimtinė žemė iš valstiečių ir įdirbant tuščią. Visa tai vedė į lažinę ūkio sistemą ir baudžiavinės prievartos sustiprėjimą, tad iš pirmo žvilgsnio atrodytų – į refeodalizaciją. Tačiau, anot istoriko, palivarkas gamino produktus rinkai, dėl to jis ėmė pamažu peraugti į prekinį, po to į kapitalistinį ūkį, žr. Mečislovas Jučas, *op. cit.*, p. 103–104.

48 Stanislovas Pamerneckis, *op. cit.*, p. 115.

49 Plačiau apie Lietuvos XVIII a. antrosios pusės – 1861 m. eksporto prekinę struktūrą žr. Darius Žiemelis, The Structure and Scope of the Foreign Trade of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th to 18th Centuries: The Case of the Grand Duchy of Lithuania; Людас Труска, Рима́нтас Я́сас, Внешняя торговля Великого Княжества Литовского в последние годы его существования (1785–1792), in: *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, serija A, 1970, t. 1, Nr. 32, p. 23–53; Leonid Żytkowicz, Kilka uwag o handlu zewnętrznym Wielkiego

Taigi Lietuva, XVI–XVIII a. buvusi Vakarų ir Šiaurės Vakarų Europos šalių žaliavų aruodu, ją inkorporavus į Rusijos sudėtį, nuo XVIII a. pabaigos iki 1861 m. (taip pat iki XX a. pradžios) tapo imperijos agrarine periferija. Visa tai dar labiau „užkonservavo“ valstietišką gamybą šeimos vartojimui žemės ūkyje, lėmė silpną Lietuvos miestų plėtojimasi. Didžiosios etnografinės Lietuvos dalies ekonominės raidos tipologinę charakteristiką Rusijos imperijos sudėtyje Z. Norkus sukonkretina taip: „Didžiąjai etnografinės Lietuvos daliai XVIII a. pabaigoje tapus carinės Rusijos dalimi, nuo XVI a. vykęs šalies įsitraukimas į hierarchinį tarptautinį darbo pasidalijimą pagal kapitalistinę pasaulinę sistemą buvo deformuotas, Lietuvai tapus kolonijine dviguba periferija (Rusijos kaip pusiau periferinės KPS šalies ekonominės erdvės periferija).“⁵⁰ Tai ir buvo tikrosios antrosios baudžios laidos laikotarpis Lietuvos socialinėje-ekonominėje raidoje.

Išvados

Kitaip nei tradicinė marksistinė istoriografija, kuri *antrosios baudžios laidos* terminu nusako refeodalizacijos procesą XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europoje (kartu ir Lietuvoje), KPS teorija, žvelgdama į aptariamą regioną iš pasaulio istorijos perspektyvos, šį reiškinį traktuoja kaip periferinio kapitalizmo apraišką. Skirtumą suponuoja kitoks šio reiškinio prielaidų aiškinimas. Pagal tradicinę marksistinę istoriografiją Vidurio Rytų Europos antrąją baudžios laidą lėmė vidinės ekonominės-socialinės priežastys, o KPS teorijos požiūriu – išorinės priežastys, t. y. įsitraukimas į pasaulinį darbo pasidalijimą periferijos statusu.

Skiriamasis periferinio kapitalizmo KPS teorijos prasme bruožas yra priverstinio (vergų, baudžiauninkų) darbo naudojimas. Periferijos politinei organizacijai gali būti būdinga: politiniu ir kariniu požiūriu silpnas valstybingumas arba kolonijinė ir pusiau kolonijinė priklausomybė. Periferijos kapitalistinę klasę sudaro vergvaldžiai ir žemvaldžiai, kurių plantacijos ir palivarkai yra kapitalistinės įmonės, gaminančios produkciją parduoti bei eksportuoti. Periferiniam kapitalizmui pasaulinio darbo pasidalijimo procese tenka žaliavų gavybos ir žemės ūkio produkcijos tiekimo branduolio zonos valstybėms vaidmuo.

XVI–XIX a. (iki 1861 m.) Lietuvos eksporto prekinė struktūra (žemės ūkio ir miško produkcija) ryškiausiai atskleidžia Lietuvos ūkio periferinio kapitalizmo pobūdį. Vis dėlto menkas šio laikotarpio Lietuvos ūkio įsitraukimas į tarpvalstybi-

Księżstwa Litewskiego w ostatnich latach Rzeczypospolitej, in: *Zapiski Historyczne*, 1976, t. 41, sąs. 2, p. 87–101; Витовт Ю. Меркис, Экспорт зерна и льна из Литвы в 1795–1861 гг., in: *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г.: (доклады и сообщения шестой сессии межреспубликанского симпозиума по аграрной истории, состоявшегося в г. Вильнюс с 19 по 24 сентября 1963 г.)*, Вильнюс, 1964, p. 436–447.

50 Zenonas Norkus, Kapitalizmo raidos Lietuvoje bruožai ir etapai (iki 1940 m.) postmarksistiniu požiūriu, p. 35.

nę rinką bei prekiųjų lažinių palivarkų savininkų elgsenai necharakteringi kapitalo kaupimo bruožai neleidžia Lietuvos lažinių palivarkų laikyti kapitalistinėmis įmonėmis (KPS griežtąja prasme).

Tačiau žvelgdami į Lietuvos socialinę-ekonominę raidą 1557–1861 m. per periferinio kapitalizmo koncepcijos prizmę antrosios baudžios laidos bruožai Lietuvoje ryškiausiai matomi ne XVI–XVIII a. (kaip teigė I. Wallersteinas), o XVIII a. antrojoje pusėje – 1861 m. Šiuo laikotarpiu nuo XVIII a. antrosios pusės iki 1795 m. Lietuvai būdingas silpnas valstybingumas, o po 1795 m. – kolonijinė priklausomybė Rusijos imperijai. XVIII a. antrosios pusės – 1861 m. laikotarpio Lietuvos ekonominei organizacijai charakteringa paprastosios prekinės gamybos vyravimas, lažinio palivarkinio ūkio maksimalios plėtimosi ribos didinant valstiečių atodirbinę rentą, grūdų kaip lažinių palivarkų produkcijos vyravimas eksporto prekinėje struktūroje.

Literatūra

- Bumblauskas Alfredas, Kur buvo Lietuva feodalizmo epochoje? in: *Europa 1988: Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio almanachas*, sudarė Romualdas Ozolas, Vilnius: Mintis, 1988, p. 153–172.
- Brenner Robert, The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism, in: *New Left Review*, 1977, Nr. 104, p. 25–92.
- Chirot Daniel, Hall Thomas D., World-System Theory, in: *Annual Review of Sociology*, 1982, t. 8, p. 81–106.
- Engelsas Friedrichas, *Valstiečių karas Vokietijoje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962.
- Hejnosz Wojciech, Zagadanie tzw. wtórnego poddanstwa chłopow w Polsce feudalnej: Uwagi krytyczne, in: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Spoleczne: Prawo*, 1966, Nr. 6, sąs. 19, p. 57–61.
- Jučas Mečislovas, *Baudžios irimas Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1972.
- Jurginis Juozas, *Baudžios įsigalėjimas Lietuvoje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962.
- Kahan Arcadius, Notes on Serfdom in Western and Eastern Europe, in: *The Journal of Economic History*, 1973, t. 33, Nr. 1, p. 86–99.
- Kiaupa Zigmantas, Kiaupienė Jūratė, Kuncevičius Albinas, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius: A. Varnas, 2000.
- Kiaupienė Jūratė, *Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI–XVIII a.*, Vilnius: Mokslas, 1988.
- Lewitter Lucian Ryszard, Russia, Poland and the Baltic, 1697–1721, in: *The Historical Journal*, 1968, t. 11, Nr. 1, p. 3–34.
- Martin William G., The World-Systems Perspective in Perspective: Assessing the Attempt to Move beyond Nineteenth-Century Eurocentric Conceptions, in: *Review (Fernand Braudel Center)*, 1994, t. 17, Nr. 2, p. 145–185.
- Mączak Antoni, Agricultural and Livestock Production in Poland: Internal and Foreign Markets, in: *Journal of European Economic History*, 1972, t. 1, Nr. 3, p. 671–680.
- Mączak Antoni, Export of Grain and the Problem of Distribution of National Income in the Years 1550–1650, in: *Acta Poloniae Historica*, 1968, t. 18, p. 75–98.
- Melton Edgar, Population Structure, the Market Economy, and the Transformation of *Gutsherrschaft* in East Central Europe, 1650–1800: The Cases of Brandenburg and Bohemia, in: *German History*, 1998, t. 16, Nr. 3, p. 297–327.
- Mączak Antoni, The Balance of Polish Sea Trade with the Wets, 1565–1646, in: *The Scandinavian Economic History Review*, 1970, t. 18, Nr. 2, p. 107–142.

- Melton Edgar, The Decline of Prussian *Gutsherrschaft* and the Rise of the Junker as Rural Patron, 1750–1806, in: *German History*, 1994, t. 12, Nr. 3, p. 334–350.
- Mączak Antoni, The Sound Toll Accounts and the Balance of English Sea Trade with the Baltic Zone, 1565–1646, in: *Studia Historiae Oeconomicae*, 1969, t. 3, p. 93–113.
- Melton Edgar, Gutsherrschaft in East Elbian Germany and Livonia, 1500–1800: A Critique of the Model, in: *Central European History*, 1988, t. 21, Nr. 4, p. 315–349.
- Nichtweiss Johannes, The Second Serfdom and the So-Called „Prussian Way“: The Development of Capitalism in Eastern German Agricultural Institutions, in: *Review (Fernand Braudel Center)*, 1979, t. 3, Nr. 1, p. 99–140.
- Norkus Zenonas, *Du nepriklausomybės dvidešimtmečiai: kapitalizmas, klasės ir demokratija Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Auksko žuvis, 2014.
- Norkus Zenonas, Kapitalizmo raidos Lietuvoje bruožai ir etapai (iki 1940 m.) postmarksistiniu požiūriu, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, t. 29, p. 9–36.
- Norkus Zenonas, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.
- Norkus Zenonas, *Nepaisiskelbusioji imperija: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu*, Vilnius: Aidai, 2009.
- Pamerneckis Stanislovas, *Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė (statistinė analizė)*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2004.
- Raila Eligijus, *Ignotus Ignotas: Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis*, Vilnius: Aidai, 2010.
- Rusiński Władysław, Drogi rozwojowe folwarku pańszczyźnianego, in: *Przegląd Historyczny*, 1956, t. 47, sąs. 4, p. 617–655.
- Sanderson Stephen K., World-Systems Analysis after Thirty Years: Should it Rest in Peace? in: *International Journal of Comparative Sociology*, 2005, t. 46, Nr. 3, p. 179–213.
- Topolski Jerzy, Continuity and Discontinuity in the Development of the Feodal System in Eastern Europe (X th to XVII th Centuries), in: *Journal of European Economic History*, 1981, t. 10, Nr. 2, p. 373–400.
- Topolski Jerzy, The Manorial Serf-Economy in Central and Eastern Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, in: *Agricultural History*, 1974, t. 48, Nr. 3, p. 341–352.
- Truska Liudas, *Bažnytinė žemėvalda Lietuvoje feodalizmo epochoje (XVIII a. 2-oje – XIX a. 1-oje pusėje)*, Vilnius: Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos leidybinė redakcinė tarnyba, 1988.
- Wallerstein Immanuel, *The Essential Wallerstein*, New York: The New York Press, 2000.
- Wallerstein Immanuel, *The Modern World-System*, t. I: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press, 1974.
- Wallerstein Immanuel, *The Modern World-System*, t. II: *Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600–1750*, New York: Academic Press, 1980.
- Wallerstein Immanuel, *The Modern World-System*, t. III: *The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy*, New York: Academic Press, 1989.
- Wallerstein Immanuel, *The Modern World-System*, t. IV: *Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914*, Berkeley: University of California Press, 2011.
- Wallerstein Immanuel, The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis, in: *Comparative Studies in Society and History*, 1974, t. 16, p. 387–415.
- Wallerstein Immanuel, The Three Instance of Hegemony in the History of the Capitalist World-Economy, in: Wallerstein Immanuel. *The Essential Wallerstein*, New York: The New York Press, 2000, p. 253–263.
- Zientara Benedykt, Z zagadnień tzw. „wtórnego poddaństwa“ w Europie Środkowej, in: *Przegląd Historyczny*, 1956, t. 47, sąs. 1, p. 3–47.
- Żytkowicz Leonid, Kilka uwag o handlu zewnętrznym Wielkiego Księstwa Litewskiego w ostatnich latach Rzeczypospolitej, in: *Zapiski Historyczne*, 1976, t. 41, sąs. 2, p. 87–101.
- Žiemelis Darius, Immanuelio Wallersteino kapitalistinės pasaulio sistemos teorija, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2005, t. 16, p. 65–81.

- Žiemelis Darius, Lietuva Vidurio ir Rytų Europoje XVI–XVIII amžiuje: „feodalinė reakcija“ ar periferinis kapitalizmas? in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, t. 18, p. 51–68.
- Žiemelis Darius, Tipologiškai artimi Lietuvai ūkiai: Čekija, Lenkija, Vengrija ankstyvaisiais Naujaisiais laikais, in: *Lietuvos istorijos metraštis, 2013 metai* (d. 2), 2014, p. 87–116.
- Žiemelis Darius, The Structure and Scope of the Foreign Trade of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th to 18th Centuries: The Case of the Grand Duchy of Lithuania, in: *Lithuanian Historical Studies*, 2013, t. 17, p. 91–123.
- Žiemelis Darius, Ūkio raidos koncepcijos XVI–XIX a. (iki 1861 m.) Lietuvos socialinės ekonominės istorijos tipologizavimo paieškose, in: *Lietuvos istorijos metraštis, 2012 metai* (d. 2), 2013, p. 59–81.
- Žiemelis Darius, XVI–XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos užsienio prekybos struktūra bei mastas: Lenkijos arvejis, in: *Lituanistica*, 2011, t. 57, Nr. 1(83), p. 1–25.
- Žiemelis Darius, XVI–XVIII amžiaus Abiejų Tautų Respublikos palivarko ūkis marksistiniu bei neoinstitucionalistiniu požiūriu, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2011, t. 27, p. 11–38.
- Янель З. К., О некоторых вопросах второго издания крепостного права и социально-экономического развития барщинного поместья в России, in: *Исторические записки*, 1965, т. 78, p. 150–180.
- Костюшко И. И., К. Маркс и Ф. Энгельс об аграрном развитии Восточной Европы, in: *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1970 г.*, Рига, 1977, p. 5–13.
- Меркис Витовт Ю., Экспорт зерна и льна из Литвы в 1795–1861 гг., in: *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г. (доклады и сообщения шестой сессии межреспубликанского симпозиума по аграрной истории, состоявшегося в г. Вильнюсе с 19 по 24 сентября 1963 г.)*, Вильнюс, 1964, p. 436–447.
- Сказкин Сергей Данилович, К вопросу о генезисе капитализма в сельском хозяйстве Западной Европы, in: *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г.*, Москва, 1961, p. 21–29.
- Сказкин Сергей Данилович, Основные проблемы так называемого второго издания крепостничества в Средней и Восточной Европе, in: *Вопросы истории*, 1958, № 2, p. 96–119.
- Труска Людас, Ясас Римантас, Внешняя торговля Великого Княжества Литовского в последние годы его существования (1785–1792), in: *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, serija A, 1970, т. 1, № 32, p. 23–53.

THE PROBLEM OF THE APPLICATION OF
THE TERM SECOND SERFDOM EDITION
IN THE HISTORY OF CENTRAL EASTERN EUROPE:
THE CASE OF LITHUANIA'S ECONOMY

DARIUS ŽIEMELIS

In the 16th–19th centuries (up to 1861) the term second serfdom edition is not applied in the investigations of the economic organization of Lithuania. However, the theory of the neo-Marxist capitalist world system (CWS) of the most famous and influential American comparative historical sociology representative I. Wallerstein offers to look at the phenomenon of the second serfdom edition from a global perspective emphasizing external causes and to consider it a manifestation of peripheral capitalism in Central Eastern Europe. In his fundamental work *The Modern World System*, the Polish and Lithuanian social economic order in the 16th–18th c. is treated as the periphery of the CWS at that time. The goal of this article is using the access of modern comparative historical sociology to answer the question of whether the term second serfdom edition is applicable (and if so, when) to describe the economic organization of Lithuania in 1557–1861. The article states that in view of the economic development of Lithuania in 1557–1861 through the prism of an essential component of the CWS theory – the concept of peripheral capitalism, the features of the second serfdom edition are most distinctly seen in Lithuania not in the 16th–18th c. (as I. Wallerstein stated), but in the second half of the 18th c. – 1861. In this period from the second half of the 18th c. to 1795 weak statehood was typical for Lithuania, while after 1795 – colonial dependency to the Russian Empire. In the period of the second half of the 18th c. – 1861 characteristic of the ordinary economic organization of Lithuania was the prevalence of simple commercial production, the maximum expansion limits of the economic corvée farmstead farm at the expense of increasing the labour rents of the peasants, the domination of grain production of corvée farmsteads in the commodity structure of exports.

Keywords: 16th–19th c. Lithuania's social economic history, second serfdom edition, concept of peripheral capitalism, corvée farmstead economy.